

LITURGIATEOLOOGIA JA LITURGIAUUENDUS¹

Heikki Kotila

1. LITURGIAUUENDUS SOOME EVANGEELSES LUTERLIKUS KIRIKUS

Soome Evangeelse Luterliku Kiriku elule on viimastel aastakümnetel vajutanud oma pitseri laialdane liturgiauuendustöö, mis on pärast katsetusi, diskussioone ja vastuseisu ühtlustunud taas eluks uue jumalateenistusematerjaliga. Uue jumalateenistusekultuuriga on harjutud.

Jumalateenistuses toimub paratamatult aja jooksul mingeid muutusi. Nii kirikus kui ka kultuuris ja ühiskonnas toimuvad muutused peegelduvad ka kiriku jumalateenistusel. Seetõttu pole jumalateenistust muuta vajagi, see muutub iseenesest. Me võiksime leida palju konkreetseid näiteid stiilide ja praktikate muutumisest jumalateenistusel.

Teadlik liturgiauuendus on kuulunud Soome Evangeelse Luterliku Kiriku raskuspunktide hulka kauem kui kakskümmend viis aastat. 1970.–80. aastail langetati Soome kirikus palju otsuseid, mis tegelevad jumalateenistuse pideva arendamisega. Näiteks andis 1981. a kirikukogu vabaks põhimõtte, et kogudus võib ise sõnastada kirikupalve. 1982. a piiskoppide nõukogu otsustas, et õpetaja ettepanekul võib piiskop anda ilmikule õiguse aidata jagada armulauda. 1983. a võeti ajutiseks kasutuseks vastu uus perejumalateenistuse kord.

¹ Artikkel põhineb autori peetud ettekandel EELK Vaimulike Konverentsil Audrus, 23. jaanuaril 2007. a. Soome keelest tõlkinud Vallo Ehasalu.

Kõik need otsused on väikesed sammud teel endisest mitmekülgsema jumalateenistusele poole. 1980.-il valmistati tollases Kiriku Jumalateenistus- ja Muusikatöö Keskuses (KJMK; tänapäeval Jumalanpalveluselämä ja musiikkitoiminta: KJM) ette agenda-reformi. Selle eeltöö põhjal pani kirikukogu aastal 1988 tööle agendakomitee, mille ülesandeks oli koostada uus soome- ja rootsikeelne kirikukäsiraamat ja missamuusikakogu. Piiskop Yrjö Sariola juhtimisel töötanud komitee andis 1992. a üle vahearuande „Jumala rahva püha”, mis selgitas uuenduste põhimõtteid. Komitee sai uue „Jumalateenistuste raamatu” ja „Evangeeliumiraamatu” eelnõu valmis 1997. aastal. Komitee vahearuandes on uuenduste põhimõtteid sisaldav peatükk. Ka piiskoppide koosoleku ja kirikukogu vastava komisjoni hinnangud mõlemale vahearuandele räägivad nende teoloogilisest põhjendatusest. Kirikukogu poolt heakskiidetud kujul võeti „Jumalateenistuste raamat” ja „Evangeeliumiraamat” kasutusele advendiajal 2000.

Kui „Jumalateenistuste raamatu” ja „Evangeeliumiraamatu” eelnõud olid kirikukogule üle antud, asus komisjon tööle kiriklike talitustega. Samal ajal vahetas esimehe Yrjö Sariola välja Olavi Rimpiläinen. Uue kiriklike talituste käsiraamatu eelnõu valmis 2001. aastaks. 2003. a kirikukogu otsustas võtta see kasutusele advendiajal 2004.²

2. SOOMES TEOSTATUD UUENDUSED KUI OSA LITURGIAUUENDUSLIIKUMISEST

Soome Evangeelses Luterlikus Kirikus teostatud jumalateenistuste tervikuuendus, mida ma eelnevas lühidalt kirjeldasin, on paremini mõistetav liturgiauendusliikumise taustal. Liturgiauendusliiku-

² Jumalateenistuse arengust Soomes vt Yrjö Sariola, *Jumalanpalveluksen käsikirja* (Helsinki: Kirjapaja, 2001), 15–23; „Kirkko muutosten keskellä. Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2000–2003” – *Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 89* (Tampere, 2004), 104–128; Heikki Kotila, *Liturgian lähteillä*. Johdatus jumalanpalveluksen teologiaan ja historiaan (Helsinki: Kirjapaja, 2004), 144–149. Agenda-uuendusest Soome Evangeelse Luterliku Kiriku kirikukogus vt Heikki Kotila, „Kirkolliskokous kirkollisten kirjojen uudistajana” – *Teologinen Aikakauskirja*, 2 (109) (2004), 126–132, siin 129–130.

mine on toimunud Lääne kirikutes kogu XX sajandi esimese poole ja sealt edasi ning viinud jumalateenistuste märgatava uuenemiseni nii katoliku kui ka protestantlikus maailmas. Liturgiauueendusliikumise tähelepanuäratavaimaks ilminguks võiks pidada Vatikani teise kontsiili käimalükatud roomakatoliku liturgia uuendust, mille suuna andis kontsiil oma dokumendis „Sacrosanctum concilium”. Kontsiil, mis tahtis uuendada kirikut, alustas liturgiast. Sageli on märgitud, et paavst Johannes XXIII soovitud *aggiornamento* vaim väljendub just kontsiili liturgiakonstitutsioonis.³

Liturgiline liikumine on teinud jumalateenistuselust ja sakramentidest tõelise kiriku elu keskpunkti ja teoloogilise mõtlemise teema. Sakramenditeoloogia on olnud üks XX saj teoloogia raskuspunkt.⁴ Sakramenditeoloogias on viimase saja aasta jooksul sündinud oluline muutus eelkõige seetõttu, et tõsiselt on hakatud võtma kiriku ja selle sakramentaalse elu ajaloolisust. On hakatud mõistma, et ka liturgia on oma ajalugu, selles on arengut, muutuseid ja mõjutusi.⁵ Teine keskne põhjus, miks sakramendid on tõusnud teoloogilise väitluse teemaks, on oikumeenilise liikumise tugevnemine, sest sakramendid nii väljendavad kui ka loovad ühtsust. Seetõttu on nende vaatlemine oikumeenilistes vestlustes ja kontaktides hädavajalik.⁶

Jumalateenistusele hinnates tuleb peale ajalouuurimise ja õpetuse seisukoha näha ka üht meie aja märki, elamuslikkust, mis on kogu tänapäeva kultuuri tunnusjoon. Selle ees seisest on loomulik, et ka kiriku elu rõhutab usu kogemuslikkust ja rituaalsust. Kiriklikud talitused on koguduseliikmete jaoks olulised, nendesse panustatakse, ja seepärast peavad koguduse töötajad neid oma töö raskuspunktiks. Ka rõhuasetus müstikale, mis on ju osa meie aja religioossusest, annab iseenesest maad sakramentidele.

³ Vt Keith F. **Pecklers**, *Worship*. New Century Theology (London & New York: Continuum, 2003), 91–116; Kotila, *Liturgian lähteillä*, 132–144.

⁴ Kenan B. **Osborne** OFM, *Sacramental Theology*. A General Introduction (Mahwah, N.J., 1988), 1–2.

⁵ Vrd Kenan B. **Osborne** OFM, „Eucharistic Theology Today” – *Alternative Futures for Worship* Vol. 3. Eucharist. Ed. Bernard J. Lee (Collegeville, Minnesota: Liturgical Press, 1987), 90–107.

⁶ Risto **Saarinen**, *Johdatus ekumenikkaan* (Helsinki: Kirjanelijö, 1994), 162, 192–193.

Viimastel aastatel on lääne kristlaskonnas tehtud palju laialdasi ja põhjalikke liturgiauudusi. Nende uuenduste maamärkideks võiksid olla kas või järgmisel uued liturgiaalased raamatud:

- Missale Romanum, 1970
- Lutheran Book of Worship, 1978
- The Alternative Service Book, 1980
- Lutheran Worship, 1982
- Den svenska kyrkohandboken, 1986
- Gudstjenestebok for Den norske kirke, 1992
- Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkokäsikirja I–II, 2000
- Kyrkohandboksgruppens förslag till Kyrkohandbok för Svenska kyrkan, 2000
- Common Worship, 2000

Mõnedes kirikutes on tegelikult käimas uuenduste teine järk, 1970. ja 1980. aastail loodud jumalateenistuste materjali hindamine ja täiendamine. Nõnda on see anglikaani kirikus, kus adventiajal 2000 võeti kasutusele uus agenda, „Common Worship”. Selles on ühendatud „Book of Common Prayer’i” pärimus ja uuema aja liturgiauuduse tulemusel loodud „The Alternative Service Book 1980”. Ka Rootsi kirikus koostati agenda uuendamise kava.⁷ See teostati siiski üksnes Evangeeliumiraamatu osas.⁸

Soome Evangeelses Luterlikus Kirikus uuendati Käsiraamat paljude teiste vastavad uuendused läbi teinud maadega võrreldes hiljem. Seetõttu oli võimalik kasutada näiteks Ameerika luterliku kiriku ja Rootsi kiriku 1980.-tel kasutusele võetud materjale. Soome Evangeelse Luterliku Kiriku eelmine jumalateenistuste raamat oli 1968. aastast, seega mitte väga vana. 1988. a moodustatud agendakomitee iseloomustas seda raamatut kui „põhjaliku teoloogilise ja liturgilise töö tulemust”, kuigi komitee hinnangust kumab läbi mõte, et uuenduste tegemise viis oli katse pöörduda endise

⁷ Vt Heikki Kotila, „Ruotsin kirkon uusin messu. Mitä ehdotus Ruotsin kirkon uudeksi kirkkokäsikirjaksi 2000 kertoo?” – *Teologinen Aikakauskirja*, 1/107 (2002), 34–53.

⁸ *Den svenska evangelieboken*. Antagen för svenska kyrkan av 2002 års kyrkomöte (Stockholm: Verbum, 2002).

juurde tagasi.⁹ Viis, kuidas piiskop Sariola komitee jumalateenistuse uuendamise juurde asus, oli hoopis teistsugune. Sariola komitee ei rääkinud mitte „agendauuendusest”, vaid „jumalateenistuse uuendusest” ehk „jumalateenistuse tervikuuendusest” ning rõhutas kogudustes tehtavate katsetuste ja tagasiside tähtsust. Uuenduste juures kerkis esile mõiste „uus jumalateenistusekultuur”, mille all mõistetakse koguduste endisest suuremat vabadust otsustada ise, jumalateenistuste ettevalmistamist kohapeal ning ülesannete ja vastutuse jagamist uuel kombel.¹⁰

3. KUIDAS ON SEOTUD LITURGIAUUENDUSED JA TEOLOOGIA?

Liturgia ja teoloogia seost väljendatakse sageli mõistetepaari *lex orandi – lex credendi abil*. See paljutsiteeritud kõnekäänd on mugandus Prosper Aquitanuse maksimist, algkujul: „*Legem credendi lex statuat supplicandi*”, usu seaduse otsustagu palve seadus.¹¹ Aquitanus teeb seega kiriku liturgiapraktikast õpetuse allika. Luterlikus mõtlemises väljendatakse õpetuse ja liturgia suhet teistpidi, lihtsalt nõnda, et jumalateenistus on õpetuse ees alluvusseisundis. Nii näiteks võib rääkida „luterliku armulauateoloogia mõjust liturgiale”¹². Üldiselt mõeldakse siiski, et *lex orandi* ja *lex credendi* suhe on vastastikune.¹³ Rääkides liturgilisest teoloogiast kerkib küsimus, mida tähendab see vastasmõju teoloogilisele tööle.

Kiriku elus on esinenud mitmesuguseid püüdeid avada liturgia ja õpetuse seost. Liturgioteoloogia eellooks võiks pidada kirikuisade müstagoogikat. Kristlikus kontekstis tähendab *mystagogia* õpetuse edasiandmist ja seeläbi pühadesse saladustesse ehk müsteeriumi-

⁹ *Jumalan kansan juhla. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskokouksen vuonna 1988 asettaman käsikirjakomitean välimietintö.* Suomen evankelis-luterilaisen kirkon keskushallinnon Sarja A 1992:1 (Helsinki, 1992), 10.

¹⁰ Sariola, *Jumalanpalveluksen käsikirja*, 211–213; Kotila, *Liturgian lähteillä*, 148–149.

¹¹ *De vocatione omnium gentium* 1:12 (PL 51).

¹² *Jumalan kansan juhla* 1992, 44.

¹³ *Ibid.*, 51.

desse juhatamist, juhatamist sakramentidesse ja kiriku jumalateenistusellu. Seetõttu on müstagoogika alati tihedas seoses sakramentide ehk müsteeriumidega. Kirikuisade müstagoogikaalaseid tekste sisaldavad katehumeenidele ja vastristituile peetud jutlused ja liturgiliste tekstide kommentaarid, mis rõhutavad liturgiliste tegevuste vaimulikku tähendust. Seepärast peetakse müstagoogikat sageli kas katehheetika või spiritualiteedi teemaks. Kui müstagoogikat seostatakse üksnes ristimisõpetusega, peetakse seda sageli üksnes kristluse algtõdede õpetamiseks kindlale kuulajaskonnale, kes ei või veel kristliku usu tõdesid sügavamalt mõista. Kui aga käsitleda seda teistpidi, kui üksnes spiritualiteedi teemat, jääb liturgia ise kergesti kõrvalteemaks, mille ülesandeks jääb sageli vaid vaimulike tõsiasjade näitlikustamine. Mõlemad tõlgendused jätavad tähelepanuta müstagoogika tegeliku teema, kiriku jumalateenistuse. Müstagoogikal on oma loomus, see juhib usutõdede mõistmisele kiriku liturgiaelu kaudu. Seetõttu võib kirikuisade müstagoogikat pidada omaaegseks liturgiateoloogiaks ning esimeseks tegelikuks katseks kiriku ajaloos seletada liturgia tähendust. Milano Ambrosiuse, Jeruusalemma Kyrillose, Johannes Chrysostomose ja Mopsuesitia Theodorose jutlused IV saj lõpust püüavad oma õpetuses anda ristimiseks valmistuvatele kristlastele teoloogilise seletuse kiriku sakramentaalsest elust üldse, kuid tõlgendavad ka üksikute riituste tähendust ning avavad sellega liturgiat kui tervikut.¹⁴

Keskajal seletati Lääne kirkus liturgiat ka allegooriatega, püüdes näidata missa osades päästeloo põhisündmusi. Näiteks *introitus*'t ja *kyrie*'t mõisteti kui Vana Testamendi esiisade hüüet Jumala poole. *Gloria* viitas Kristuse sünnile. Armulaualiturgia kolm vaikset palvet kujutasid päevi, mil Kristus puhkas hauas, ja kolm ristimärki, mis preester tegi kaanonipalve *Te igitur* ajal, kujutasid kannatusloos kolme kohta, kus Kristust löödi: Herodese, ülempreestrite ja Pilatuse ees. Önnistamine omakorda meenutas seda, kuidas Kristus taevasse ülendamise ajal oma jüngreid önnistas. Kui XIX saj algas liturgia teaduslik uurimine, oli see eelkõige ajalouuurimine, kus teoloogial veel kohta polnud. XX saj algul Maria Laachi kloostri

¹⁴ Enrico **Mazza**, *Mystagogy. A Theology of Liturgy in the Patristic Age* (New York: Pueblo Publ., 1989), x, 1–6.

töötanud Odo Caseli müsteeriumiteoloogiline lähenemisviis oli esimene katse tuua liturgiaajaloosse teoloogiline probleemiasetus.¹⁵

Liturgiateoloogia on suhteliselt uus teoloogilise uurimise haru, mis kuulub eelkõige süstemaatilise teoloogia alla ning mille raskuspunkt on jumalateenistuse tähenduse uurimine liturgiliste tekstide eripära arvestades.¹⁶ Liturgiateoloogia kujunemise algtoukeks oli liturgialiikumise tõus XX saj esimesel poolel. Liikumine ise ei olnud mitte niivõrd teoloogiline kui just praktiline, selle eesmärk oli elavdada kiriku tegelikku elu ja anda jumalateenistusele selle õige koht ja tähendus. Seades jumalateenistuse kiriku töö keskmesse, lõi liturgialiikumine eeldused ka süstemaatiliseks jumalateenistuse uurimiseks. Tegelikult jumalateenistuse uuendamine tekitas vajaduse luua selgust jumalateenistuse teoloogiasse.¹⁷

Liturgiateoloogia tegelikult teerajajaks peetakse Cipriano Vagaggini teost „Il senso teologico della liturgia” (1957), mis vaatab liturgiat päästeloosse pandud tervikuna.¹⁸ Vagaggini koht liturgiateoloogia arendajana on eriti huvitav, kuna just tema oli *Missale*

¹⁵ „Liturgy” (Joseph A. Jungmann) – *Sacramentum mundi: an Encyclopedia of Theology*, Vol. 3. Ed. Karl Rahner, Cornelius Ernst, Kevin Smyth (New York & London: Burns & Oates, 1969), 319–340, 337–340; Paul **Roem**, *Medieval Development of Liturgical Symbolism*. Grove Liturgical Study, 47 (Bramcote: Grove Books, 1986), 21–29; *The Study of Liturgy. Revised Edition*. Ed. Cheslyn Jones & Geoffrey Wainwright & Edward Yarnold, SJ & Paul Bradshaw (London & New York: SPCK, 1992), 282. Odo Caseli tegevusest ja teoloogiast vt André **Gozier**, Odo Casel, Kunder des Christusbysteriums (Regensburg: Pustet, 1986). Caseli põhiteoseks võiks pidada raamatut „Das Christliche Kultmysterium” (1932).

¹⁶ Vrd James F. **White**, *Documents of Christian Worship. Descriptive and Interpretative Sources* (Edinburgh: T & T Clark, 1992), 3: „... liturgical theology, which uses Christian worship as a source for theological reflection.” Pecklers (*Worship*) toob välja eri punkte liturgia vaatlemisel: kunst, arhitektuur, antropoloogia, keeleteadus, psühholoogia, semiootika ja sotsioloogia.

¹⁷ Vt Alexander **Schmemmann**, *Introduction to Liturgical Theology* (New York: St. Vladimir’s Seminary Press, 1986) (Originally published 1966), 15.

¹⁸ Jungmanni („Liturgy”, 339) järgi: „It was left, however, to a Roman Benedictine, Cipriano Vagaggini, to treat the matter comprehensively in his book *Il senso teologico della liturgia*. Here the liturgy is seen as the continuation of saving history: the Church, sanctified by God through Christ in the Holy Spirit, responds by offering its worship through Christ.” Vagaggini avaldas oma teose esmakordselt 1957. Oma teksti vaatas ta läbi pärast Vatikani teise kirikukogu dokumendi *Sacrosanctum concilium* ilmumist. Teosest avaldati kuues trükk a 1999.

Romanum'i ja eriti selle armulauapalvete uuendamise võtmeisik.¹⁹ 1960.-te otsinguid ilmestab A. Verheuli teos „Introduction to the Liturgy” (1968), väljendusriikka alapealkirjaga „Towards a Theology of Worship”.²⁰ 1970.-te alguses rõhutab Hoon Waitmann omakorda liturgiateoloogiat kui hingehoidliku ja teoloogilise probleemi-seade kokkupuutepunkti.²¹

Liturgiateoloogiat käsitlevas kirjanduses räägitakse tänapäevalgi palju sellest, mida tähendab liturgiateoloogia ja kuidas seda määratleda.²² Ingliskeelses kirjanduses kohtab mõnikord väljendit „jumalateenistuse teoloogia” (*theology of worship*), sagedamini siiski „liturgiateoloogia” (*liturgical theology*). Soome keelepruugis neil mõistritel ilmselt olulist vahet pole. Erinevate väljendite olemasolu näitab eelkõige terminoloogia ebaküpsust.

¹⁹ Vt David N. Power, „The Eucharistic Prayer. Another Look” – *New Eucharistic Prayers. An Ecumenical Study of their Development and Structure*. Ed. Frank C. Senn (New York: Paulist Press 1987), 239–257, 19–20, 32; Michael O’Carroll, *Corpus Christi. An Encyclopedia of the Eucharist* (Wilmington, Delaware: lazier, 1988), 211.

²⁰ Ambrosius Verheul, *Introduction to the Liturgy. Towards a Theology of Worship* (London: Burns & Oates, 1968), 17–19. Raamatus on kaks osa, „The Theology of the Liturgy” ja „Contemporary Problems of Liturgical Piety”. Verheul määratleb, mis on liturgia. Ta ei iseloomusta siiski liturgiateoloogia ehk jumalateenistuse teoloogia (*theology of worship*) ülesannet ega loomust. Ta on veendunud, et liturgia koht tuleb ümber hinnata – see on raamatu juhtmotiiv – kuid liturgiateoloogia olemust siin selge küsimusena ei esitata.

²¹ Paul Waitman Hoon, *The Integrity of Worship. Ecumenical and Pastoral Studies in Liturgical Theology* (Nashville & New York: Abingdon Press, 1971), 11: „I see liturgical theology as both an intellectual discipline and an expression of ecclesiastical, pastoral, and missionary concern. Or, to use the nomenclature of my trade, I view liturgical theology as a form of pastoral theology in the sense that it is to affirm the Church, care for the Church, judge the Church, and summon the Church to her proclamation in the world... To be sure, always liturgical theology is as at the same time a discipline of the mind – and of soul – in apprehending the truth of the Word, Jesus Christ. Yet liturgical theology is only authentic when it is more than thought and consistently views liturgy in relation to the flesh and blood congregation and their life in the world. In short, the dialectic of thought and life is the fulcrum on which liturgical theology is to turn.”

²² Dwight W. Vogel, Ed., *Primary Sources of Liturgical Theology. A Reader* (Collegeville, Minnesota: Liturgical Press, 2000), 3–13.

4. LITURGIATEOLOOGIA

Uuendused praktikas toovad paratamatult kaasa teoloogilisi küsimusi. Liturgia uurimine sai alguse ajalooliste allikate uurimisest, mis viis omakorda uuendusteni kiriku hingehoiutöö tasandil. Varasimad liturgiauuendused olid teadustöö käigus vanadest allikatest avastatud „algse liturgia” taastamise püüded. Alles vana taastamise mõttest kantud tegevuse järel tuli see liturgiauuendustöö, mille juurde kuulub loov, tänapäeva tegelikkusega arvestav element, see, mida rõhutab näiteks Vatikani teise kirikukogu liturgiakonstitutsioon ja uuendatud *Missale Romanum*’i eessõna. Kasvav ajaloo ja liturgia arengu tundmine toob vajaduse täpsustada liturgiateoloogiat. Oma nõudmised seab asjale ka kontekstuaalsus.

Kristliku jumalateenistuse kord on olnud eri aegadel ja eri paikades erisugune, sest jumalateenistus kuulub oma keskkonda. Kontekstuaalsus on mõistena uus, kuid jumalateenistuse ajaloo vaatlemine näitab, kuidas jumalateenistuse väliskuju on mõjutanud nii kiriku oma ajalugu kui samas ka elu kiriku ümber. Kristliku usu õpetuslauseid, kogu liturgiaelu, hingehoidu, kirikukari, ametistruktuuri ja kirikuvalitsemise kuju on mõjutanud ühiskonna aateline, sotsiaalne ja majanduslik-poliitiline keskkond.

Liturgiaajaloo uurimine aitab meil mõista, et uuenev liturgia kasvab välja olemasolevast liturgiast. Uuenemine tähendab teoloogilist järjepidevust, mitte varajasema mahajätmist. Vatikani teise kontsiili liturgiateemaline konstitutsioon „Sacrosanctum concilium” tõdeb seda tõsiasi selgesti, rõhutades kiriku liturgiaelu orgaanilist ühtsust.²³ Kuna me eeldame, et tänane liturgia on üles ehitatud mineviku kiriku liturgia peale, siis ei ole liturgia varasemaid vorme tundmata võimalik mõista nüüdisaegset liturgiat. Seda aitab mõista vanade liturgiateemaliste allikate uurimine. Liturgiaajaloo uurimise mõte on selles, et ajalugu on katse mõista minevikku. Seega on liturgia uurimine alati vanade allikate analüüs, mis toimub konkreetse ajaloolises seoses. Ajalooline analüüs esitab paratamatult

²³ *Sacrosanctum concilium – Sacrosanctum oecumenicum concilium Vaticanum II. Constitutiones, decreta, declarationes. Cura e studio secretariae generalis concilii oecumenici Vaticani II* (Civitas Vaticana: Typogr. Vaticana, 1966), 23.

küsimuse, mida tähendab kaasaegne liturgia. Uurimine, mis algab tööga liturgiaajaloos, siirdub edasi süstemaatikasse.

Teisest küljest võib jumalateenistuse teoloogia ehitada üles ka puhtalt ajaloolise teoloogiana, üksnes jumalateenistuse vormide arengute ja ajalooliste seostenä. Liturgias on minevik ja tänapäev üksteisega seotud. Seetõttu eeldab kiriku liturgia mõistmine liturgia sisemise olemuse mõistmist ehk liturgiaaju, mis tuleb isiklikust liturgiakogemusest. Sealjuures eeldab liturgia mõistmine selle ajalooliste allikate tundmist.²⁴ James White rõhutab uurija isikliku kogemuse olemasolu kui liturgia mõistmise eeltingimust:

Loomulikult pole liturgia mingi abstraktsioon. Seda võib mõista täielikult vaid jumalateenistust pühitsedes, kuigi aeg-ajalt võib olla kasulik ka sellest eemaldumine, vaatamaks seda objektiivsema kujul... Et mõista kristlikku jumalateenistust, tuleb seda läbi elada, ja seda ei saa teha mitte töötoas ega raamatukogus, vaid kirikus. Seda, mida teevad kristlased Jumalat teenides, võime mõista üksnes sellest osa võttes.²⁵

Liturgia on vägagi kiriklik nähtus. Sel on tähendus ainult usulises kogukonnas ja usukogemuse juures. Seetõttu tuleb liturgiateoloogia juures ilmingimata käsitleda ka seda, mis on kiriklik teoloogia, kirikut teeniv teoloogia.

Liturgia vaatlemine viitab liturgia ja teoloogia kokkukuuluvusele. Ristimistalitus ja ristimise teoloogia kuuluvad kokku, nagu ka armulaud ja armulauateoloogia. Armulauateoloogia on järelemõtlemine armulauakogemuse üle.²⁶ Seetõttu on loomulik, et erinevad liturgiad sünnitavad erinevate rõhuasetustega armulauateoloogiaid. Sakramentide tervikliku mõistmise seisukohalt on probleemiks kiriku elavast praktikast – sakramentide pühitsemisest – lahus elav sakramenditeoloogia. Uurimistöö seisukohalt on seevastu suur

²⁴ Vt Henri-Irénée **Marrou**, *The Meaning of History* (Baltimore: Helicon, 1966), 33; Enrico **Mazza**, *The Eucharistic Prayers of the Roman Rite* (New York: Pueblo Publ., 1986), xxvi–xxvii.

²⁵ White, *Documents of Christian Worship*, 3.

²⁶ Vrd Helmut **Thielicke**, *The Evangelical Faith*. Vol. 3. Theology of the Spirit (Michigan: Eerdmans, 1982) (Translated from the German edition of „Der evangelische Glaube“), 284.

väljakutse ühendada sisemine, kogemuslik, ja tõlgendav vaatekoht välise, vaatleva ja analüütilise vaatekohaga. Liturgia uurimine on seotud spiritualiteedi uurimisega, mida ei saa teha, Owe Wikströmi sõnade järgi, panemata tähele nii seespoolset (*inifrån*) kui ka väljaspoolset (*utifrån*) vaadet.²⁷

Alexander Schmemmann, kelle 1966. inglise keeles ilmunud teos „Introduction to Liturgical Theology” on üks liturgioteoloogia põhi-teoseid, määratleb liturgioteoloogiat öeldes, et selle uurimisesemeks on kiriku liturgiapärand. Schmemmann eristab mitmeid jumalateenistuse vaatlemise viise: dogmaatika uurib liturgilisi tekste ja liturgika omakorda jumalateenistuse tseremooniaid. Liturgioteoloogia uurimisesemeks on jumalateenistus kui tervik, selle ülesandeks on selgitada jumalateenistuse teoloogilist tähendust. Schmemmann rõhustab kiriku liturgiakogemuse tähtsust kõige muu ees. Liturgioteoloogia peab ühendama liturgiakogemuse kiriku usu ja õpetusega, mida seletab teoloogia. Schmemmanni meelest otsustab kiriku usureegli üle eelkõige just kiriku palvereegel.²⁸

Schmemmanni järgi pole liturgia ei teoloogiline autoriteet ega üks *locus theologicus* paljude seas, vaid igasuguse teoloogia ontoloogiline eeldus. Liturgia on *kerygma* õige mõistmise tingimus, sest liturgia ei ole midagi kirikust eraldiseisvat, see on just kiriku ehtne ja avatud olemine. Liturgiat pühitsev kirik seisab Jumala ees, mis on nii usu eesmärk kui ka usu allikas.²⁹

Selle Schmemmanni mõtte juures tõdeb Aidan Kavanagh, et koguduse jumalateenistusele ei tekita mitte niivõrd uut teoloogiaharu

²⁷ Owe **Wikström**, *Häikäisevä pimeys*. Näkökulmia hengelliseen ohjaukseen (Helsinki: Kirjapaja, 1995) *passim*.

²⁸ Schmemmann, *Introduction to Liturgical Theology*, 17: „Therefore the task of liturgical theology consists in giving a theological basis to the explanation of worship and the whole liturgical tradition of the Church. This means, first, to find and define the concepts and categories which are capable of expressing as fully as possible the essential nature of the liturgical experience of the Church; second, to connect these ideas with that system of concepts which theology uses to expound the faith and doctrine of the Church; and third, to present the separate data of liturgical experience as a connected whole, as, in the last analysis, the ‘rule of prayer’ dwelling within the Church and determining her ‘rule of faith’.”

²⁹ Alexander **Schmemmann**, „Theology and Liturgical Tradition” – *Worship in Scripture and Tradition*. Ed. Massey Shepherd (Oxford: Oxford University Press, 1963), 165–178, 175.

lisaks olemasolevatele, vaid teoloogia enese.³⁰ Kavanagh teeb vahet *theologia prima* – *theologia secunda* vahel. Akadeemiline teoloogia sõna kitsas ja läänemaises tähenduses on sekundaarne ja tuletatud teoloogia: selle aluseks on järelemõtlemine mujal sündinud primaarse teoloogia üle. *Theologia prima* sünnikoht on jumalateenistust pidav kogudus. See on seotud liturgiaga, see on vaid osaliselt teadliku mõttetöö tulemus.³¹ Sellest liturgia primaarteoloogilisest ja kerügmaatilisest loomusest räägivad Leo Suur ja Ambrosius, rõhutades mõtet, et Kristuse päästetöö jätkub sakramentides, mille kaudu üha uued sugupõlvad ühendatakse lunastustööga. Leo kirjutab: „See, mis oli nähtav Kristuses, on läinud kiriku sakramentidesse.”³² Ambrosius omakorda ütleb: „Sa oled näidanud mulle palgest palgeste, oh Kristus; ma leian su sinu sakramentidest...”³³

Schmemanni ja Kavanaghi loodud liturgioteoloogia rõhutab liturgia eesõigust teoloogia ees (liturgia on *theologia prima*) ja teoloogia teenivat suhet kirikusse (teoloogiat tehakse kirikus ja kiriku jaoks). Teoloogial pole oma elu, see sõltub elavatest inimestest ja nende usukogemusest. Seepärast on teoloogia, millel puudub seos liturgiaga, Schmemanni ja Kavanaghi põhjal surnud teoloogia. Jumala päästetöid kuulutatatakse ja antakse edasi liturgias, mitte teoloogias, sest liturgia on usulise suhtlemise põhimaantee.³⁴

Liturgiauueendus on hakanud rõhutama rahva jumalateenistusest osavõtu tähtsust ja seega nõudnud, liturgia olgu selge ja mõistetav.

³⁰ Aidan **Kavanagh**, *On Liturgical Theology*. The Hale Memorial Lectures of Seabury-Western Theological Seminary, 1981 (New York: Pueblo Publ., 1984), 75. Schmemmann („Theology and Liturgical Tradition”, 175) väljendab sama mõtet selgemalt: „The formula *lex orandi est lex credendi* means nothing else than that theology is possible only within the church.”

³¹ Kavanagh, *On Liturgical Theology*, 75.

³² *Sermo* 74.2 (CCL 138): „Quod conspicuum erat in Christo, transivit in Ecclesiae sacramenta.”

³³ *De apologia prophetae David* 12.58 (PL 14): „Facie ad faciem te mihi, Christe, demonstrasti; in tuis te invenio sacramentis ..”.

³⁴ Muid viise mõista liturgioteoloogiat, vt James **Empereur**, *Models of Liturgical Theology*. Grove Liturgical Study, 52 (Nottingham: Grove Books, 1987); David W. **Fagerberg**, *What is Liturgical Theology?* A Study in Methodology (Collegeville, Minnesota: Liturgical Press, 1992).

Vatikani teise kontsiili liturgiadokument „Sacrosanctum concilium” näitab siin kaht vaatepunkti: mõistetav ei pea olema mitte niivõrd liturgia tekst või riitus, kuivõrd usu saladus ehk sakramentaalne tegelikkus ise. Teisest küljest ei saa inimene minna selle saladuse enese juurde muidu kui nimelt jumalateenistuse riituste ja palvete kaudu.

„Seepärast kannab Kirik hoolt selle eest, et kristlased poleks seda saladust pühitsedes kõrvalejääjad ega tummad pealtvaatajad. Vastupidi, nad peavad õppima mõistma pühade viise ja palveid ning osalema pühas talituses teadlikult, pühendunult ja aktiivselt.”³⁵

5. LITURGIA AVANEB MAAILMALE

Liturgiateoloogia ei tähenda mitte üksnes jumalateenistuse jälgimist sõna kitsas tähenduses, vaid kogu maailma ja tegeliku elu nägemist sellest vaatenurgast, mis avaneb jumalateenistuses. Ilusaks näiteks on professor Gordon Lathropi teosed, põhiosadeks liturgiateoloogiaalane triloogia „Holy Things”, „Holy People” ja „Holy Ground”.

Lathrop viib Schmemmanni ja Kavanaghi eelkirjeldatud teemasid edasi, rõhutades nendes vanakiriklikke ja luterlikke vaatepunkte. Lathrop lähtub jumalateenistuse sündmuse sisevaatlusest, keskseteks mõisteteks *ordo* ehk ülesehitus ühelt poolt ja kõrvutiasetus (*juxtapositio*) ehk kahe asja kokkusaamisel tekkiv uus tähendus teiselt poolt. Nende kaudu avab ta liturgia pidamise sügavama ülesehituse. Kuigi lahendused eri pärimustes erinevad üksteisest märgatavalt, on *ordo* ja *juxtapositio* kaudu võimalik näha nende ühisjooni. Jumalateenistuse ja *ordo* käsitlemise juurest jõuab Lathrop välja liturgia ja kogukonna (*society*) suhte juurde.³⁶ Oma järgmises raamatus jätkab ta liturgilise eklesioloogiaga, kus arutlus *ordo* üle laieneb järelemõtlemiseks koguduse olemuse üle.³⁷ Tema kolmas teos

³⁵ *Sacrosanctum concilium*, 48.

³⁶ Gordon W. Lathrop, *Holy Things*. A Liturgical Theology (Minneapolis, Minnesota, 1993).

³⁷ Gordon W. Lathrop, *Holy People*. A Liturgical Ecclesiology (Minneapolis, Minnesota, 1999).

pöörab viimaks tähelepanu tervele kosmosele, näidates, kuidas liturgiakogemus annab inimese kätte kaardi, mille põhjal ta hakkab tundma maailma enese ümber.³⁸ Soome keeles on kõnekäänd „paljas liturgia” (*pelkää liturgiaa*), s.t, miski, mis pole tähtis, mis on meile ükskõik. Lathropi joonistatud kosmosekaardi juures paistab tegelik liturgia hoopis teistsugune. Liturgiateoloogia puudutab tervet maailma elu ja inimese kohta selles.

³⁸ Gordon W. **Lathrop**, *Holy Ground. A Liturgical Cosmology* (Minneapolis, Minnesota, 2003).